

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Enviat: 08/07/2021

Acceptat: 11/09/2021

La guerra civil als centres educatius: entendre el conflicte tocant la història

Antoni Bardavio Novi ^{1*}
Sònia Mañé Orozco ^{1*}
Xavier Tort Bisbal ^{1*}

¹ Camp d'Aprenentatge de la Noguera

* Correspondència: cda-noguera@xtec.cat

Resum: L'any 2020 el Camp d'Aprenentatge de la Noguera (CdA de la Noguera), un Servei Educatiu de la Generalitat de Catalunya, engrega l'oferta educativa curricular "La Guerra civil als centres educatius". La proposta es posa en marxa per la necessitat, entre d'altres, de vivenciar, apropar i tocar la història a l'etapa de batxillerat que manté en l'organització escolar una manca de temps que dificulta les sortides a museus i espais patrimonials i didàctics, que alteren el ritme del centre degut a la pressió del calendari escolar. L'objectiu principal d'aquesta oferta educativa és la de la reconstrucció històrica, emprant una metodologia activa i vivencial basada en l'estudi de fonts materials, combinada amb la pràctica d'una activitat d'investigació basada en una excavació arqueològica simulada. Per desenvolupar aquesta experiència d'aprenentatge, que no es pot realitzar a l'aula, es necessita espai del pati escolar i la col·laboració del CdA de la Noguera.

Una experiència vivencial que compta amb un alumnat protagonista que s'apropa a la història d'aquest conflicte bèl·lic de manera empàtica i emotiva, en un ambient de treball i aprenentatge en què l'alumnat aprèn de forma cooperativa a partir d'un estudi de cas.

Paraules clau: Memòria democràtica; didàctica de la Guerra Civil; arqueologia de la Guerra Civil; fonts de la història.

Abstract: Since 2020, the Camp d'Aprenentatge de la Noguera (CdA de la Noguera), an Education Service of the Generalitat of Catalonia starts the curricular educational offer "The Civil War in schools". The proposal begins with the need, among other things, to experience, approach and touch history in the high school stage that maintains in the school organization, a lack of time that makes it difficult to go to museums and heritage and educational spaces, which alter the pace of the center due to pressure from the school calendar.

The main objective of this educational offer is that of historical reconstruction, using an active and experiential methodology based on the study of material sources, combined with the practice of a scientific activity of a simulated archaeological excavation. To develop this learning experience that cannot be done in the classroom, you need part of the school yard and the contribution and support of the CdA de la Noguera.

An experiential experience that features a student protagonist who approaches the story of this warlike conflict empathetically and emotionally, building a work and learning environment in which students cooperatively learn a case study.

Keywords: Democratic Memory; Didactics of the Civil War; Archeology of the Spanish Civil War; Sources of History.

El valor educatiu de la memòria democràtica al Batxillerat

Abans d'entrar a tractar el valor educatiu que creiem que aporta a l'alumnat de batxillerat el treball vinculat a la memòria, cal que fem un aclariment a nivell conceptual, ja que al llarg d'aquesta publicació ens referirem a "memòria democràtica" en comptes de "memòria històrica". Això és així perquè creiem que representa d'una manera més acurada el què volem treballar amb l'alumnat a través d'aquesta proposta i què Sebastià Lliteras, agafant de referència Enzo Traverso, ho concreta com "la necessitat de tenir en compte i recordar —i ensenyar— les lluites que han existit per aconseguir una societat més justa i democràtica i per recordar les persones que han patit o mort per haver lluitat en aquest sentit" (Lliteras S. 2018).

La proposta, que s'emmarca en un conflicte força recent a l'Estat espanyol com va ser la Guerra Civil (1936-1939), permet treballar una sèrie d'elements vinculats amb la memòria democràtica dins del conflicte bèl·lic que es va produir per derrotar l'alçament armat en contra de la Segona República Espanyola (1931-1936) i que va concloure amb la victòria de les forces que acabarien imposant un model dictatorial, que iniciaria una nova etapa a Espanya coneguda amb el nom de franquisme (1939-1975). Un dels valors de la proposta és que tot i tractar-se d'un esdeveniment acotat en una època i en un context històric determinat, la mirada competencial amb què hem volgut dotar-la fa que l'aprenentatge adquirit a través d'aquesta possibilitat la investigació, anàlisi i comprensió de qualsevol dels grans conflictes ocorreguts al llarg del segle XX al món. (Figura 1)

Creiem per tant, que és aquesta capacitat de transferir coneixements i perspectives a noves situacions complexes, tant actuals com passades, el que suposa un pas endavant a l'hora de contribuir en el desenvolupament competencial del nostre alumnat a través del treball de la memòria democràtica des de l'àrea de les ciències socials en general i des de la matèria d'història en particular.

També pensem que ensenyar la memòria democràtica del nostre país ajuda a formar una ciutadania crítica i responsable de cara al futur, amatent a lluitar contra tot tipus de discriminació i de formes autoritàries que puguin aparèixer en el present o en un futur proper. És per tot això, que en el present globalitzat que ens ha tocat viure, considerem que és més necessari que mai treballar la memòria democràtica a batxillerat.

Guerra civil i educació: 15 anys d'experiència al Camp d'Aprenentatge de la Noguera

El curs escolar 2021-2022, farà 15 anys de l'inici de l'activitat didàctica al Camp d'Aprenentatge de la Noguera (Servei educatiu de suport curricular del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya).

Un dels àmbits de treball prioritaris del Camp d'Aprenentatge és la Guerra Civil, tot aprofitant els espais de memòria propers a la seva seu a Sant Llorenç de Montgai (Noguera). Un d'aquests és l'escenari de la Batalla del Merengue (Camarasa), en concret la visita i treball didàctic al propi Tossal de Déu (Merengue) i les trinxeres i búnquers de Palous (Bardavio et al.2011). L'altre, l'espai de les trinxeres de la Pedrera a Gerb, treballat de manera específica amb l'alumnat de 6è d'educació primària de l'Escola l'Espígol de Gerb.

L'oferta didàctica del Merengue s'ha dirigit de manera especial a l'alumnat de 4rt d'ESO i de batxillerat dels instituts de Ponent. Cal destacar, però, el treball realitzat en

el marc del Projecte Educatiu d'Adopció de Monuments, coordinat pel propi Camp d'Aprenentatge de la Noguera i el Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la UAB, que va culminar en l'adopció de l'Espai de memòria del Merengue per part de l'alumnat de 4rt d'ESO de l'Institut Ciutat de Balaguer, i amb la publicació *Corba de Foc. El cap de pont de Balaguer*, editat amb el número 5 a la col·lecció Eines de Memòria de Memorial Democràtic.

Així mateix, el Camp d'Aprenentatge de la Noguera va participar en el disseny de la proposta didàctica de l'exposició *Conviure amb la por. 1938: el cap de pont de Balaguer*, realitzada pel Museu de la Noguera l'any 2008.

Per no morir en l'oblit. Recuperem la memòria democràtica. Una nova proposta didàctica

La decisió de tirar endavant aquesta proposta didàctica rau en l'anàlisi que des del Camp d'Aprenentatge de la Noguera vam fer de les sortides que es porten a terme als instituts amb l'alumnat de batxillerat. La pressió de les Proves d'Accés a la Universitat (PAU), comporta recels en el professorat de diferents àrees de coneixement dels instituts, menys proclius a fer sortides, que qüestionen la necessitat de fer-ne o, fins i tot, són actius a l'hora de posar traves a altres professors que volen fer-ne. Això ens comenten docents de diferents instituts que plantegen aquesta problemàtica a l'hora de sol·licitar al CdA la sortida als espais de memòria de la Batalla del Merengue i els búnquers de Palous (Bardavio et al. 2011).

Davant d'aquesta evidència, els docents del CdA vam decidir dissenyar aquesta proposta que es caracteritza per "portar la guerra civil" a les aules, traslladant l'aproximació a aquests fets del passat als centres a partir de l'anàlisi de fonts, sobretot però no exclusivament, materials. (Figura 2)

En relació a l'encaix curricular de la proposta, si bé el marc competencial encara no està degudament desplegat a batxillerat, aquesta proposta didàctica té com a base educativa el desenvolupament de competències en l'alumnat que participa d'ella.

Com a competència de tipus general, la proposta es centra en la de recerca, entenent aquesta com "la facultat de mobilitzar els coneixements i els recursos adients per aplicar un mètode lògic i raonable per tal de trobar respostes a preguntes o per resoldre problemes rellevants que encara no s'han solucionat en el nivell i en l'àmbit adequat als coneixements, destreses i actituds que es posseeixen".

Aquesta competència està íntimament relacionada amb les competències comunicatives i de tractament i gestió de la informació, ja que inclou el desenvolupament de la creativitat i l'esperit de recerca, que equival a imaginar i formular-se preguntes, prendre decisions, planificar la metodologia de recerca, actuar, avaluar, i extreure'n conclusions.

En el relatiu als objectius específics d'Història, com a matèria comuna, aquesta proposta permet aprofundir en l'assoliment de les següents competències:

- Identificar, analitzar i explicar, situant-los en el temps i l'espai, els esdeveniments i processos històrics més significatius tant d'Espanya com de Catalunya al llarg del segle XX, valorant la seva significació en el procés històric i les seves repercussions en el present.
- Realitzar activitats d'indagació i síntesi en què s'analitzi, contrasti i integri informació diversa, valorar el paper de les fonts i els diferents punts de vista dels historiadors, i comunicar el coneixement històric adquirit per mitjà de diversos suports i amb el rigor intel·lectual requerit.

- Mantenir una actitud solidària davant els conflictes de la societat actual, tot rebutjant les desigualtats i la intolerància i valorant la pau, els drets humans i la democràcia com a drets fonamentals de tots els éssers humans.

Sobre la metodologia didàctica emprada es treballa a partir de la indagació i el descobriment guiat, centrant-se en l'estudi de cas, tècnica d'ensenyament/aprenentatge associat a la didàctica de les ciències socials en general i de la didàctica de la història en particular. En aquesta es desenvolupen habilitats tals com l'anàlisi, la síntesi i l'avaluació de la informació. Es desenrotlla també el pensament crític, que facilita la integració dels coneixements de la matèria, així com també ajuda a l'alumnat a generar i fomentar el treball en equip i la presa de decisions. Es tracta d'una forma d'aprendre que necessita del treball cooperatiu, una metodologia docent que permet impulsar el procés d'aprenentatge dels estudiants de manera motivadora i activa i, per tant, significativa, generant altres actituds com la innovació i la creativitat.

Els estudiants s'enfronten a problemes reals, amb la intenció d'aconseguir que connectin eficaçment el coneixement amb la realitat, desenvolupant un procés que té quatre etapes bàsiques:

1. Experiència concreta: presentació del cas.
2. Observació: comprensió del cas.
3. Reflexió: aprofundiment en el cas que permet la conceptualització de la temàtica.
4. Aplicació: formulació de conceptes abstractes i generalització.

El treball sobre un cas és útil per a fer emergir idees i concepcions dels estudiants, permet aplicar els coneixements teòrics a situacions pràctiques, desenvolupar habilitats comunicatives, promoure l'autonomia i el propi coneixement. La solució no ha de ser única, propiciant la polèmica i la discrepància (Gómez C.J. 2018). El plantejament i l'anàlisi d'un cas, en la mesura en què l'alumnat s'involucra i es compromet en l'activitat, afavoreix l'assoliment dels objectius d'aprenentatge assenyalats pel professorat (aquest té un paper rellevant en aquest tipus d'activitats ja que a més de preparar els materials, ha de dinamitzar el procés) i la reflexió de manera grupal del seu desenvolupament, convertint-se en un exemple clar d'aprenentatge significatiu. Així doncs es pot definir l'estudi de cas com una metodologia docent basada en l'estudiant, com a protagonista actiu del propi aprenentatge.

L'estudi de cas ha de presentar un problema plantejant el context i l'evolució, però deixant el desenllaç obert per promoure el treball en grup. És un mètode adequat per apropar a l'educació propostes didàctiques en què el coneixement científic esdevé saber escolar útil i desenvolupar competències per entendre, explicar i assajar camins de resolució per a un problema rellevant.

En l'estudi de cas, una realitat ha de ser l'objecte d'estudi, no les disciplines. És imprescindible abordar el coneixement de la realitat enfrontant la seva naturalesa global. Tot i així, malgrat les seves mancances, les disciplines es converteixen en les eines essencials per conèixer aquesta realitat, però de manera globalitzadora i interdisciplinària (Zabala A. 1999).

Ja hem comentat que aquesta estratègia didàctica requereix en el seu desenvolupament d'un treball de tipus cooperatiu. L'aprenentatge cooperatiu és l'ús didàctic d'equips reduïts d'alumnes, generalment de composició heterogènia en rendiment i capacitat, utilitzant una estructura d'activitat, que assegurí al màxim la interacció equitativa i potencii al màxim la interacció simultània entre ells, amb la finalitat que tots els membres d'un equip aprenguin els continguts proposats i treballin en equip (Pujolàs P. et al. 2018). (Figura 3)

Així doncs, l'estudi de cas és una varietat de les tècniques de simulació on s'ofereix a la consideració de l'alumnat un cas real o hipotètic, sempre creïble, en el que es produeix un problema o conjunt de problemes als quals cal donar solució. El fet d'obligar l'alumnat a gestionar tant circumstàncies generals, com particulars, en vista a l'explicació de fets socials, és un recurs idoni, per motivador, per al tractament d'habilitats pròpies de l'ensenyament de la història com la causalitat múltiple en fenòmens de caràcter abstracte o complex. En el terreny pròpiament referit a la història, permet recrear situacions, analitzant les seves causes, les motivacions o intencionalitats presents en la recreació, però simplificant, en la mida del possible, la complexitat pròpia dels fets reals (Bardavio *et al.* 2003).

Algunes de les característiques que es deriven del treball amb problemes de contingut històric, que es realitzen amb activitats didàctiques d'aprenentatge basats en l'estudi de cas, són:

- la dimensió temporal és un factor clau per a la seva resolució.
- depenen del context històric en què van produir-se; el coneixement i la comprensió d'aquest context és un factor important per a la selecció i avaluació d'evidències i per a la formulació d'hipòtesi.
- exigeixen habitualment la coordinació de perspectives diferents.
- no tenen una única solució vàlida que pugui considerar-se com l'única correcta, sinó que són possibles solucions diverses en funció de la selecció, avaluació i interpretació de les evidències.
- les solucions comporten necessàriament opcions de valor.
- sovint estan relacionades amb la capacitat d'argumentar i contra argumentar.

Organitzant l'activitat

Arribats al punt d'explicar com es va organitzar l'activitat, cal destacar que la idea va sorgir a partir de la lectura del llibre de F. Xavier Hernández Cardona i Mar Hernández Pongiluppi, *Ebre 1938. Imatges d'una batalla* ((2018). De fet, la proposta s'inspira en un aspecte concret, desenvolupat també per F. Xavier Hernández i Maria Feliu (2013) en l'apartat 6 del llibre *Didáctica de la Guerra Civil española*, amb el títol "Arqueología", en la qual els autors parlen de l'arqueologia com a estratègia d'apropament didàctic a aquest fet històric, en concret l'excavació d'un soldat republicà localitzat en una de les trinxeres de La Fatarella.

Vam dissenyar una activitat didàctica que té com a element clau l'excavació simulada d'un soldat republicà mort a la trinxera. Situem la troballa, i la contextualitzem, en els fets de la guerra civil de la localitat de l'institut on portem a terme l'activitat. De moment l'hem portat a terme amb alumnes de 2n de batxillerat de dos instituts, el Pere Vives d'Igualada i el Laia l'Arquera de Mataró, contextualitzant-la a les comarques de l'Anoia i el Maresme respectivament. (Figura 4)

L'activitat consta de tres laboratoris diferents per on passa l'alumnat en grups de 10 màxim, de manera rotatòria. Val a dir que totes les fonts que s'utilitzen en els diferents laboratoris són reals, no reproduccions.

Un laboratori és el de la pròpia excavació arqueològica simulada, on es troben la rèplica d'un esquelet, amb una sèrie d'elements que portava el soldat, que aporten informació tant de la vida al front (elements bèl·lics, sanitaris, alimentaris...), com de la seva vida personal, en l'estat que es localitzen en una excavació. L'alumnat registra els objectes que va trobant, assenyalant on s'ha trobat (quadre d'excavació), tipus d'objecte trobat

funció i estat en què es troba. Pel que fa a restes òssies, indiquen quines parts han trobat, assenyalant possibles anomalies detectades. (Figura 5)

En un altre laboratori l'alumnat treballa amb el que es troba dins d'una **motxilla** i dins d'una caps de llauna.

En la motxilla, que se suposa que portaria el soldat, hi ha objectes originals d'època que permeten refer la vida del soldat al front. L'alumnat les agrupa segons pertanyessin a aspectes de la seva vida privada, a material bèl·lic utilitzat o a utensilis vinculats a la higiene, alimentació i salut al front. Clouen aquesta activitat reflexionant sobre si devia ser fàcil pels soldats oblidar la vida personal quan estaven al front. (Figura 6)

La caps de llauna conté objectes que guardà la família del soldat a casa, una vegada va assabentar-se de la seva mort. Amb els objectes que hi ha a l'interior d'aquesta es pot refer la seva vida civil, anterior a la guerra, tot allò que va haver de deixar de manera traumàtica. Cada alumne analitza un element de la llauna observant; la seva morfologia, disseny, funció pràctica (objectiva), funció social (subjectiva) i valor (en el moment de ser utilitzat i actualment —què ens explica—). En la posada en grup de l'anàlisi individual de cada objecte, l'alumnat ha d'aprofundir en la informació què ens aporten aquests objectes en relació a; la seva vida familiar, el lloc on va lluitar, a què es dedicava laboralment i quins eren els seus interessos. Aquest anàlisi els permet reflexionar sobre si tota aquesta informació és rellevant des d'un punt de vista històric. (Figura 7)

Així doncs, aquests dos primers laboratoris es basen en l'anàlisi de fonts materials, que permeten un apropament als sentiments de l'individu que va patir l'experiència traumàtica de la guerra.

El tercer laboratori proposa classificar diferents tipus de fonts segons la seva naturalesa. En una carpeta troben un conjunt de fotografies, notícies de premsa, fulletons de propaganda, mapes topogràfics, monedes, postals, etc., de la guerra civil. L'alumnat ha de classificar cadascun d'ells segons siguin fonts orals (entrevistes), escrites (premsa, documents oficials, cartes, llibres...), gràfiques (fotografies, segells, pintures, cartells, postals...) materials (monedes, objectes, armament...) o cartogràfiques (mapes o plànols).

En aquest laboratori s'aprofita per parlar sobre simbologia i ideologia, sobre diferents punts de vista sobre el mateix fet històric i sobre el paper de les dones durant la guerra civil. Cal destacar també la gravació d'una font oral on explica la vivència d'un excombatent de la lleva del biberó. (Figura 8)

L'experiència portada a terme durant aquest primer curs, ens ha permès comprovar la capacitat motivadora en l'alumnat de l'ús de fonts per apropar-se a la Història. Una de les preguntes finals plantejades per debatre en grup classe, com a darrera reflexió a la feina desenvolupada en aquesta activitat, es refereix a com pensen noies i nois que s'aconsegueix d'una manera més fefaent l'aproximació crítica al passat, si des de l'ús de fonts primàries com les utilitzades en els diferents laboratoris, o amb classes magistrals. Els comentaris compartits de manera absoluta per l'alumnat recolzen sense cap dubte el treball amb fonts com a eina per apropar-se de manera viscuda i, per tant, potencialment més empàtica, al passat, en aquest cas de les persones que van viure en primera persona la Guerra Civil.

Les altres dues preguntes que clouen l'activitat fan referència a; en primer lloc al paper de les dones a la Guerra civil, al front i la rereguarda. Aquí s'aprofita per debatre sobre la invisibilitat de les dones a la història. En segon lloc se'ls demana si creuen que cal aprofundir en la memòria i reconeixement dels vençuts i la seva dignificació, manifestada, per exemple, en la recuperació per part de les famílies de les restes dels soldats del costat republicà morts en la contesa. En relació a aquest aspecte els diàlegs han mostrat una riquesa argumental notable, tendent de manera majoritària a manifestar la necessitat de dignificar i recuperar aquells que van ser condemnats a l'oblit pel franquisme, amb el raonament majoritari de la necessitat de tancar ferides per poder passar pàgina a aquest fet tràgic, encara obert, de la nostra història.

Reflexions finals

Com a conclusió final d'aquesta experiència, podem afirmar que l'alumnat desenvolupa una sèrie de valors durant l'activitat que els permet modificar o estendre imatges conceptuals prèvies, fent-los conscients d'aquelles concepcions errònies o incompletes que tenen, proporcionant-los elements d'anàlisi que els permeten canviar-les o ampliar-les.

Aquesta proposta didàctica aconsegueix així mateix, que l'alumnat adquireixi eines cognitives i interpretatives per entendre el conflicte de la Guerra Civil, permetent-los opinar críticament davant conflictes de la història recent, fent-los conscients de com el passat ha condicionat el present, cercant les arrels històriques dels problemes.

La funcionalitat dels aprenentatges permet aplicar els coneixements en diferents situacions i contextos, fent que el propi alumnat generi estratègies per aprendre a aprendre desenvolupant habilitats de pensament crític, de gestió de la informació, de comunicació i de treball cooperatiu que donen peu a raonaments que els permeten anar més enllà posant en valor un model personal actiu en la construcció d'una societat democràtica, solidària i tolerant.

L'avaluació de l'experiència permet també constatar que el mètode d'ensenyament emprat proporciona a l'alumnat aprenentatges sòlids i afavoreix el desenvolupament d'un pensament complex que estimula la racionalitat i el sentit comú i condueix a una condemna de la intransigència, el totalitarisme i la violència com a estratègia per solucionar conflictes.

Cal avançar en la promoció de l'ús de fonts, especialment fonts materials, que donin un valor afegit a l'aproximació a la Guerra Civil a les aules. Una aproximació basada en la incorporació normalitzada de l'arqueologia de la Guerra Civil en els currículums d'educació secundària, però també del darrer cicle d'educació primària. Una incorporació que hauria de convertir-se en un dels objectius prioritaris de les polítiques de memòria. És un fet inexorable que d'aquí a no gaires anys, les relacions personals i emocionals que vinculen una part important de la població amb les generacions que van viure la Guerra Civil i la postguerra, hauran desaparegut. Inclús per a molts estudiants actuals, futurs ciutadans i ciutadanes de ple dret, ja han deixat d'existir, no han existit mai o les seves vinculacions històriques i culturals són radicalment diferents.

Cal assenyalar, però, que en l'actualitat a escoles i instituts trobem un nombre creixent d'alumnat procedents de famílies d'altres països, els referents dels quals no es vinculen a la Guerra Civil espanyola, però si a altres fets bèl·lics no menys dramàtics, que generen tant un coneixement mutu entre nois i noies, com debats i reflexions genèriques sobre els conflictes armats. Per no parlar de l'inaudit creixement del feixisme al món occidental i, fins i tot, a casa nostra, que la ciutadania cal que conegui i planti cara des del convenciment intel·lectual.

Per tant, creiem que gran part del treball divulgatiu escolar a mig i llarg termini, haurà de consistir en convertir l'arqueologia de la Guerra Civil, en tant que expressió material de la memòria històrica, en matèria d'ensenyament/ aprenentatge del pensament històric documental, crític, reflexiu i significatiu per a les actuals i futures generacions de joves i infants. Convertir la recuperació de la nostra memòria col·lectiva en un element bàsic de la nostra convivència plural, pacífica, democràtica en el present i el futur.

Per cloure doncs, aquesta proposta té com a marc referencial —tal com es deia a la presentació del *1r. Col·loqui Internacional Memorial Democràtic: polítiques públiques de la memòria*, celebrat a Barcelona del 17 al 20 d'octubre de 2007— el principi segons el qual els estats democràtics basen la seva identitat en la proclamació de la tradició democràtica i en el reconeixement moral i social de tots aquells ciutadans i ciutadanes que van donar el millor de si mateixos per preservar-ne els seus valors essencials.

Figures

Figura 1: Reflexionar sobre el conflicte de la Guerra Civil, permet apropar-se críticament a qualsevol conflicte del món avui.

Figura 2: Alguns de les fonts emprades a l'activitat didàctica.

Figura 3: El treball cooperatiu està intrínsecament lligat a aquesta proposta educativa.

Figura 4: L'excavació arqueològica, una eina d'aproximament al conflicte i als seus protagonistes.

Figura 5: L'excavació finalitzada.

Figura 6: La carta d'amor de la xicoteta al soldat del front. El patiment a la rereguarda.

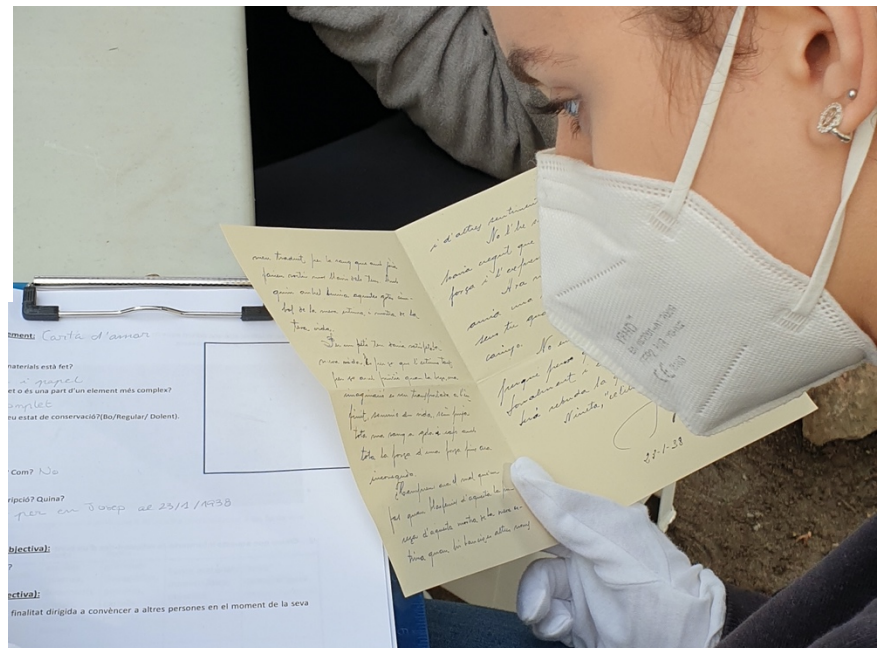

Figura 7: Alguns documents permeten conèixer aspectes de la vida del soldat abans de marxar al front, com quin era el seu ofici.

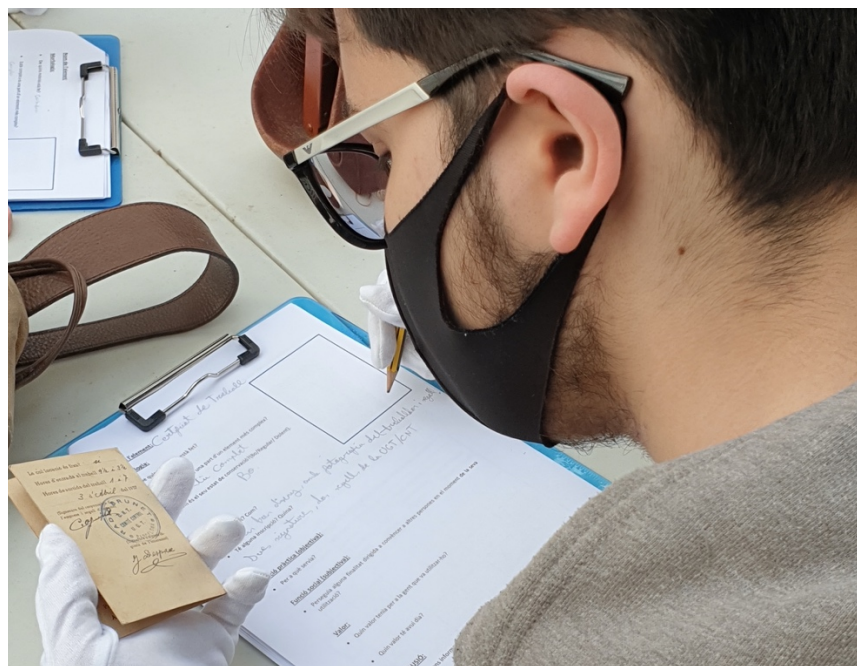
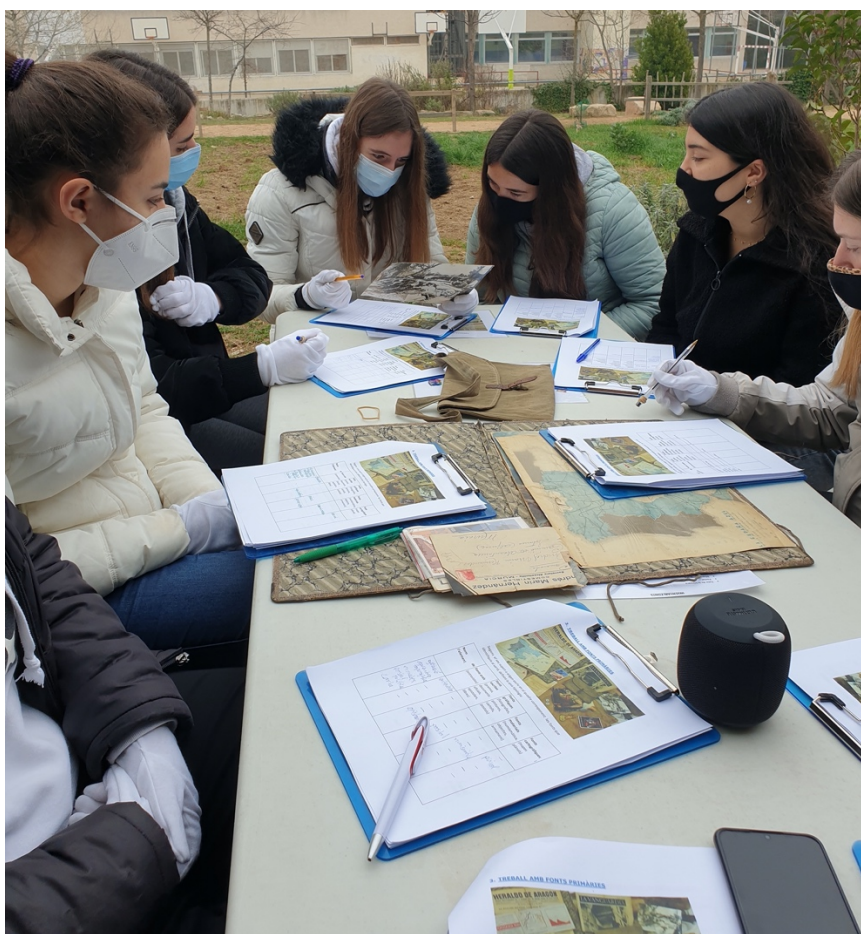

Figura 8: Els laboratoris són espais d'observació, anàlisi i reflexió en petit grup.

Referències

En relació a la didàctica de la Guerra Civil

- Alòs C., Solanes E. (Coord.) (2008). *Conviure amb la por. 1938: el cap de pont de Balaguer*. Balaguer: Museu de la Noguera.
- Bardavio A., Mañé S., Tort X, Escursells A. (2017). "La refotografia: una experiència didàctica per apropar-se a la Guerra Civil en entorns locals més enllà dels llibres de text" a *Gausac* 50: 207-220.
- Bardavio A. et al. (2011). *Corba de Foc. El cap de pont de Balaguer*. Eines de Memòria, 5. Barcelona: Memorial Democràtic.
- Bardavio A., Gatell C., González P. i Solsona R. (2011). "Una aproximació didàctica a l'arqueologia de la Guerra Civil: el cap de Pont de Balaguer" a *Ebre* 38, 1: 239-254.
- Feliu M., Hernández F.X. (2013). *Didàctica de la Guerra Civil española*. Barcelona: Graó.
- Hernández Cardona F.X. i Hernández Pongiluppi M. (2018). *Ebre 38. Imatges d'una batalla*. Barcelona: Angle Editorial.
- Llitas, S. (2018). *La transmissió de la memòria democràtica dins de l'ensenyament secundari. Una proposta didàctica*. Recuperat de <https://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/149560>. Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- Solsona R., Galitó P., Gatell C i Bardavio A. (2012). "Arqueologia de la Guerra Civil: una aproximació des del seu ús didàctic" a *Treballs d'Arqueologia*, 18: 147-159.

En relació als mètodes didàctics basats en el treball cooperatiu i l'estudi de cas

- Bardavio A., González P. (2003). *Objetos en el tiempo. Las Fuentes materiales en la enseñanza de las ciencias sociales*. Barcelona: ICE UB/Horsori Editorial.
- De la Torre S. (1997). *Estrategias de simulación. ORA, un modelo innovador para aprender del medio*. Barcelona: Octaedro.
- Feliu M., Hernández Cardona F.X. (2011). *12 ideas clave. Enseñar y aprender historia*. Barcelona: Graó.
- Gómez C.J., Ortuño J y Miralles P. (2018). *Enseñar ciencias sociales con métodos activos de aprendizaje*. Barcelona: Octaedro.
- Pujolàs P. Lago R. (2018) *Aprender en equipos de aprendizaje cooperativo. El programa CA/AC*. Barcelona: Octaedro.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Antoni Bardavio Novi, Sònia Mañé Orozco i Xavier Tort Bisbal. Els autors han llegit i estan d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: Els autors declaren no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 dels autors. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).